

TÜRK “RUNİK” ALFABESİNİN YAYILMASINA DAİR

A.M. ŞÇERBAK

1. Türk “runik” yazısının kökeni ve yayılması sorunları çoktan beri ele alınmıştır. Devamlı araştırmalar sonunda yapılmış olan tahminler şunlardır: Türk “runik” alfabesi ilk defa olarak Orhon ırmağı kıyılarında, sonra Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca ve daha sonra Altay’da kullanılmıştır. Geniş yere yayıldığı için o ayrı ayrı değişme istikametleri takip etmiştir. Türkologların bazıları ise Yenisey harflerinin Orhon harflerine göre daha eski olduğunu ve Türk “runik” alfabesinin Yukarı Yenisey bölgesinde meydana gelerek Orhon ırmağı kıyılarında mükemmellik derecesine varmış olduğu tezini ortaya atmışlardır. Ne var ki, W. Radloff tarafından bu görüş kabul edilmemiştir. O, Türk “runik” alfabesinin Orhon ve Yenisey bölgelerinde paralel olarak geliştiğini ileri sürmüştür. A. von Gabain’e göre “runik” alfabe önce Talas’ta meydana gelmiş, sonra Yenisey ve Orhon bölgelerinde yayılmıştır¹. Görüldüğü gibi, Türk “runik” alfabesinin doğum yeri Güney Sibirya veya Orta Asya (Talas) sanılır. W. Radloff, A. von Gabain hem de başka Türkologların fikirlerini ve elimizde olan malzemeyi göz önüne alarak, Türk “runik” alfabesinin doğum yeri birçok noktada değil, bir noktada bulunmuş denilen sonucu çıkarabiliriz. Şu noktanın Güney Sibirya’da olduğu görüşünü destekleyen çok kanıtlar vardır. a) Türk “runik” yazıtlarının ekseriyatı Güney Sibirya’da bulunur. b) Güney Sibirya’da da “runik” yazı ile yanısıra hemen aynı zamanda Uygur yazısı kullanılmaya başlanmıştır. Bu cümleden olarak, Uygurca harflerle yazılmış olan Ulangom yazıtı manaca Orhon-Yenisey yazıtlarına uygun oluyor². c) Daha unutmamalıyız ki yeni bir yazı sisteminin vücuda gelişi olağanüstü bir tarihî olaydır. Genellikle, o, devlet bünyesinin ortaya çıkması, devlet kuruluşu ile ilgili olarak millî bilincin uyanmasını aksettirir. Öyle ise, bir kavim veya kavimler grubunun bu gibi olayı gerçekleştirmek imkânına sahip olması şüpheli görünür.

1 Bk. A.M. Şçerbak, “Yeniseyskiye runičeskiye nadpisi. K istorii otrıtiya i izučeniya”, *Tyurkologičeskiy sbornik* 1970, Moskva, 1970, ss. 122–125.

2 Bk. A.M. Şçerbak, “Nadpis’ na drevneuygurskom yazıke iz Mongolii”, *Epigrafika Vostoka* XIV, Moskva-Leningrad, 1961, ss. 23–25.

Türk “runik” alfabesinin doğum tarihine gelince, onun “İkinci Türk Kağanlığı:” zamanında meydana gelmesi en muhtemeldir, çünkü bundan önceki devreye ait olan Türk “runik” yazıtlarından hiç haberimiz yoktur.

2. Doğu Avrupa’daki Türk “runik” yazısının yayılması da büyük dikkate değer. Kuban ve Don ırmakları kıyılarında ve Elista yöresinde bulunan “runik” yazıtların Orhon ve Yenisey yazıtları ile münasebeti o kadar belli değildir. Bu nedenle olsa gerek, bazı araştırmacılar Orhon-Yenisey alfabesinin Doğu Avrupa’daki “runik” yazıtları okumak için sağlam bir dayanak olamayacağını kaydetmektedir³. Gerçekten, bu yöndeki ilk deneme kâfi derecede inandırıcı değildir. Mezkûr yazıtlar arasındaki ilişkinin ne çapta varlığı sorunu hâlâ çözümlenmemiştir. Nasıl olsa da, Doğu Avrupa’daki “runik” yazının Orhon-Yenisey yazısına bağımsız olarak, yalnız başına meydana geldiği kabul edilemez. Fikrimizi kuvvetlendirmek maksadıyla bazı delilleri gösterebiliriz. Bir taraftan, Avrupa’daki yazıyı Orhon-Yenisey yazısıyla birleştiren harflerin mevcut olduğu besbellidir. Öbür taraftan, Doğu ve Batı yazıları arasında vasıta halinde olan yazıtların varlığı hesaba alınmalıdır. Böyle yazıtlardan biri Talas kazığındaki yazıttır. Bu yazıtta geçen 𐰪𐰆𐰣𐰇 harfleri yalnız Doğu Avrupa’daki yazıtlarda, 𐰪𐰆 harfleri ise tek Sibiryaya yazıtlarında görülür. Bununla birlikte Talas’ın coğrafi durumu dikkatimizi çekiyor. Demek ki, Türk “runik” alfabesinin yayılması sorunu çözümlenmek için Talas’ta bulunan “runik” yazıtın önemi büyüktür. İşte bu yüzden burada başlıca Talas yazıtı üzerine durulacaktır.

Malumdur ki S.E. Malov birinci olarak Talas kazığındaki yazıtı okumaya çalışmış hem de çevrimi ve çevrisini açıklama notları ile teklif etmiştir. Malov’un okuyuşunu⁴ tamamıyla getireyim:

- I. $a\gamma^1p a\delta u \text{𐰪}$ (=baş) $alt^1m \text{äb äş}^ig \dots am id^i\delta a\tau u \dots$
- II. $\text{äg öp}^a \text{𐰪}$ (=baş) $a\tau^1\delta^1p a\gamma u ig^ip ln\tau^1p gncup sqmug\tau$
- III. $a\gamma^1lt^1m n^a y^az^1 i\tau a\gamma^1z^1\gamma a\delta^a a\gamma^1\delta \text{äd} \dots$
- IV. $a\tau u \text{äg}^iz a\delta u az \dots$ ⁵

Eserinde getirilen notlardan anlaşılır ki S.E. Malov kendisi de bu okuyuşun başarısız olduğunu anlamış ve Talas yazıtının okuma güçlüklerine işaret et-

3 Bk. I. Kızlasov, “Drevnetürkskaya runičeskaya pis’mennost’ Vostočnoy Evropı (Noviye aspektı izučeniya)”, *Pröblemi na prablğarskata istoriya i kultura*, Sofiya, 1989, s. 259.

4 S.E. Malov, “Talasskiye epigrafičeskiye pamyatniki”, *Materialı Uzkomstarisa*, 6-7, Moskva-Lenin-grad, 1936, s. 30.

5 S.E. Malov’un çevrimine küçük değişiklikler getirilmiştir.

miştir. 1959 yılında yayımlanan bir makalemde hocamın fikirlerinden faydalanarak Talas kazığındaki yazıtı yeni baştan okumaya çalıştım. O zamandan beri okuyuşumu düzeltmek amacıyla Talas yazıtına birçok defa başvurdum, ama aramalarım bir dereceye kadar boşa gitmiştir. Bütün çabalarım rağmen yazıtın bir kısmı ve üç-dört harflerin ses değeri anlaşılmasız kalır. Bir örneği getirmekle yetinirim. Ben X harfini $\gamma(q)$ okuyorum. Uygur yazısında tabii bir şey olan böyle okunması Türk "runik" yazısında istisna gibi karşımıza çıkıyor. Sibiryaya yazıtlarında γ ve q ünsüzleri değişik harflerle gösterilir.

Talas kazığındaki yazıtın çözülmesi ve okunması çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir. Evvelâ, seslerden bazıları veya bazı seslerin grupları tespit edildiği takdirde ayrı kelimeler tanılmak imkânı ortaya çıkar. Meselâ, ilk deneme araştırması ünlüler üzerine yapılırsa kesin bir sonuca varılacak. Önce şunu söyleyeyim ki, ünlü harflerinin miktarı beşi geçmediği halde, bunlar ünsüz harflerine göre daha sık sık kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, harflerin kullanılış sıklığı ünlüleri ünsüzlerden ayırtıcı bir belgi olabilir. Talas kazığındaki yazıtta en sık geçen $\text{X} > \cap$ işaretleri Don yazıtlarındaki işaretlerle karşılaştırılırsa önemli benzerlikler görülür. Onlarda da $> \cap$ harflerine çok rastlanır. Daha bir şey dikkatimizden kaçmamalıdır. Don yazıtlarında gibi, Talas yazıtında da J işareti kullanılmaz bulunur. Bu nedenle, $a(\ddot{a})$ ünlüsünü gösteren diğer bir işaretin mevcut olduğu şarttır. Burada hatırlatmak isterim ki Don yazıtlarında $a(\ddot{a})$ ses değeri $>$ işaretine verilmiştir. Bence, Talas yazıtında alfabetik sistem tam böyledir. Krş.

Don	Talas
$> a(\ddot{a})$	$>$
$\cap o(\ddot{o}), u(\ddot{u})$	$\cap$
$\text{Y} i(i)$	?

Yukarıda söylendiklerimize dayanarak, birçok kelimeleri ayırıyoruz. Örnekler: $\text{E} \cap \text{X} \text{äbüg}$ "evi", $> \text{M} \text{ältü}$ "ilde", $> \text{f} \cap \text{X} \text{ä}$ "amguta" "Amguta". Bizi ilgilendiren yazıtı okuyuşunun öbür yolu nesnenin tabiatını hesaba almaktan ibarettir. Yazıt kazık üzerinde yazılmış olduğu için onda *kazık* kelimesinin varlığı şart değil, ama muhtemeldir. Bilindiği gibi, bu kelimenin *kazguk*, *kazuyuk*, *kazuk* varyantları Eski Türkçede en yaygındır. Görüşülen yazıtta rastlanan harfler grupları dikkatle incelenirken üçüncü satırın sonunu teşkil eden bir grup göze çarpar: $\text{X} \cap \text{X} (\cap) \text{X} \text{ä}$ Bu gruptan önce yer alan kısım üç kelimenin birleşmesi olsa gerektir. Başta bulunan kelime $k^{\text{ä}}\text{lt}^{\text{r}}$, sonra $^{\text{ä}}n$, daha sonra $y^{\text{ä}}z^{\text{t}}$ kelimesi olmalıdır. *Kaltır* kelimesi "bırak" anlamına gelirse, ikinci kelime büyük bir ihtimalle işaret zamirinin vazifesini görür. Üçüncü kelime

ise *yazıt* tarzında anlaşılmalıdır. Ama Türk “runik” metinlerinde *yazmak* fiilinin yokluğu bir güçlük doğurur. Genellikle, *yazmak* fiili yerine *bitimek* fiili çıkmaktadır. Söz konusu fiilin ne zaman ortaya çıkması sorununa gelince, belli bir şey demek mümkün değildir. Ne var ki, G. Clauson onun Eski Oğuzcaya ait olduğunu kaydetmiştir (basically Oğuz, but a very old word”. Bk. *ol bitig yazdı*, MK III₅₀).⁶

Şimdi üçüncü satırın son kelimesine geçiyorum. Onun başında *kaltır* fiili bulunduğu dolayısıyla sonraki kelimelerden birine akkuzativ eki katılmış olmalıdır. Önce zikredildiği gibi, en ilginç olanlardan üçüncü satırın sonunda geçen harfler grubudur. Harflerinin ses değerlerine göre bu grup *gazgugug*, veya *kazgukug* tarzında okunabilir (*kaltır an yazıt kazgukug*). X işaretinin *k*, *g* (resp. *q*, *γ*) ünsüzleri göstermek için kullanılması üzerine yukarıda konuşulmuştur. Başka bütün özellikler imlâ kaidelerine uygundur. Meselâ, ikinci ve üçüncü hecelerde yuvarlak ünlüler sık sık harflerle gösterilmektedir. Bununla ilgili birkaç örnek Yenisey Türkçesine ait olan Közeelig-Hovu yazıtından getireyim: ⚡>D>Z>A *kunçuyum*, ⚡>J>Y *subum*, 1>J>S *bolup*⁷.

Son olarak şunu belirtmek istiyorum. Hep söylediğim düşünceler Talas “runik” yazıtının katî bir okunuşu değil, okunuş önerisi, okunuş denemesidir. Her işte dayanak noktalarının olması gerektir. Bu gibi denemeler ne kadar çok olursa, o kadar hızlı ve kolay Doğu Avrupa’daki Türk “runik” yazısının meselesi çözülecek. Bir şey daha dikkate değer. Bizi ilgilendiren meseleyi halletmek için Doğu Avrupa’daki “runik” yazıtların toplanması şarttır. Maalesef, bu güne kadar mezkûr yazıtların çoğluğu üzerinde çalışmak imkânına sahip değiliz.

6 G. Clauson, *An etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, p. 984.

7 Bkz. A.M. Şçerbak, “Pamyatniki runičeskogo pis'ma yeniseyskih tyurok”, *Narodı Azii i Âfriki*, 4, Moskva, 1964, s. 150.

Talas kazığı

üzerindeki yazıtta rastlanan işaretler (işaretlerin ses değerleri bir deneme tarzında gösterilmektedir)

>	a(ä)
∩ ∩	o(ö), u(ü)
⌘	b
⌘	g(γ), k(q)
⌘	g
⌘	lt
⌘	m
⌘	n
⌘	ng
⌘	p
⌘	r
⌘	s
⌘	t
⌘	y
⌘	z
⌘	?
⌘	?